

A NOTITIA DIGNITATUM KÉPI ANYAGÁNAK VALLÁSTUDOMÁNYI VONATKOZÁSAI A KÉSŐ RÓMAI URALKODÓKULTUSZ KONTEXTUSÁBAN

RÉFI OSZKÓ DÁNIEL

ABSTRACT

The Notitia dignitatum as a potential source of the late Roman cult of the emperor

The *Notitia dignitatum* is one of the most peculiar documents from Late Antiquity. It is a unique list of offices and army units produced around the turn of IVth and Vth centuries AD. Traditionally, it is considered to be an exceptional primary source of the institutional and military history of the Late Roman Empire.

However, this paper argues that the *Notitia* is more than such a source: it possesses a much wider array of research potentials. One possible territory to examine is the appearance of religious symbolism in the document. Our research focuses on the assumption that the *Notitia dignitatum* might provide us with a deeper insight into the development of Roman state religion, and especially the Imperial Cult, the public worship of the Emperor during the tumultuous time when Christianity became prevalent.

By a thorough analysis of the text and the accompanying illustrations, compared with other contemporaneous written, artistic, and archaeological sources, it can be concluded that the *Notitia dignitatum*, although it mostly omits direct religious messages, is deeply rooted in the Imperial Cult and Roman state religion. The veneration of the Emperor – not his person but the office and the *auctoritas* he represents – is one of the most prevalent reoccurring themes in the document. Pagan and Christian concepts merge in its perception of imperial power and authority, presenting a very distinct Late Roman world view which strengthens the authenticity of this remarkable historical source.

A kései antikvitás korszakának egyedülálló emléke a *Notitia dignitatum*. Ez az államigazgatási dokumentum – hivatali segédkönyv – átfogó módon mutatja be a Római Birodalom közigazgatását és hadszervezetét, listák és a szöveg értelmezéséhez nélkülözhetetlen, az írott részekkel lényegében egyenértékű, értelmezés szempontjából azoktól elválaszthatatlan képi illusztrációk segítségével. Egyértelműen az udvarhoz köthető, a *primicerius notariorum* – udvari iratkiadó – hivatalában készült a különböző birodalmi hivatalok, titulusok, hatáskörök és katonai alakulatok

számantartásának céljából. Feltehetőleg egyfajta kézikönyvként működött a császár környezetében; napi használatra tervezték valamikor a Kr. u. 395-ös év körül, és legalább a 420-as évek közepéig folyamatosan frissítették¹ a Nyugatrómai Birodalomban, ahol a ránk maradt másolatok mára sajnálatos módon elveszett eredetije készülhetett.

Jelen tanulmányban arra keressük a választ, hogy e IV–V. század fordulójáról való hivataljegyzék képi anyaga vajon vizsgálható-e vallástörténeti megközelítésből? Tekinthe-tünk-e rá a római államvallás² és különösen a császárkultusz, az uralkodó tiszteletének forrásaként a birodalmi elit vonatkozásában? Mivel a korszak hivatalviselői, adminisztrátorai egyértelműen katonának tekintették magukat, szolgálatukat pedig katonai szolgálatként fogták fel, először röviden be kívánjuk mutatni a korszak katonai-bürokratikus vallásosságának a *Notitia* szempontjából releváns vonásait; majd a dokumentum tüzesebb elemzésén keresztül igyekszünk számba venni a vallástörténeti szempontból értelmezhető elemeket, így válaszolva meg a fent feltett kérdéseket. Ezen felül a dokumentum jelen kutatáshoz kapcsolódó részleteinek egy lehetséges fordítását, értelmezését is a nagyközönség elé kívánjuk tárni.

A római hadsereg, hadseregek vallása, kultikus rendszere Oliver Stoll hármas felosztása szerint a hivatalos államvallás;³ az egész birodalomban ismert, népszerű kultuszok, misztériumvallások; valamint a helyi kultuszok és regimentális tradíciók elemeinek összességéből épült fel, igen sokszínű, alakulatonként eltérő képet mutatva.⁴ Mindebből jelen esszé szempontjából a hivatalos államvallás és azon belül is az uralkodó személyéhez kapcsolódó kultusz a legfontosabb, így ezzel érdemes részletesebben foglalkoznunk, mielőtt rátérnénk forrásunk sajátosságaira.

A császárkultusz⁵ jellegzetes megjelenési formái a hadseregben és az államigazgatásban, birodalmi bürokráciában (főleg a Kr. u. III. századtól) két területen figyelhetőek meg a legjobban: ezek a szertartások, illetve a különböző (szimbolikus) tárgyak, jelvények (*signa*). A szertartásokat illetően rendelkezésünkre áll egy kiemelkedő forrás, az úgynevezett *Feriale Duranum* papirusz (P. Dura 54

¹ A *Notitia* használatáról és datálásáról lásd A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire*, 38; Warren Treadgold: *Byzantium and Its Army*, 44–49; Borhy László, szerk.: *Notitia*, XVII–XXIV (kéziratairól, utóéletéről uo. XLV–LIV); Pamela C. Berger: *The insignia of the Notitia Dignitatum*, XVII–XXVI, 1–23; Ruth O’Hara: *An Assessment of the Notitia Dignitatum*, 17–29.

² Fontos rögtön itt leszögeznünk, hogy a „birodalmi kultusz,” illetve a császárkultusz, a római államvallás különböző kategóriáinak és aspektusainak elkülönítése, felosztása modern invenciók. Lásd Ittai Gradel: *Emperor Worship*, 4–8.

³ A „birodalmi kultusz” (*Imperial Cult*) sajátosságairól, rituáléiról és tisztviselőiről lásd Mary Beard – John North – Simon Price: *Religions of Rome*, Vol. 1, 348–363.

⁴ Oliver Stoll: „Religions of the Armies,” 451–452. Vö. John Helgeland: „Roman Army Religion,” 1473–1504; és John F. Shean: *Soldiering for God*, 31–44.

⁵ Részletes bemutatását lásd Gradel: *Emperor Worship*, 110–371. Uralkodó és hadsereg kapcsolatáról vö. J. B. Campbell: *The Emperor and the Roman Army*, 17–156.

= Fink 1971, 422–29, no. 117)⁶, amely Dura Europos még a III. század közepén elpusztított városának romjai közül került elő. A dokumentum – feltehetőleg egy hivatalos, birodalom-szerte azonos lista másolata – Severus Alexander uralkodására datálható (Kr. u. 225–27 körül keletkezhetett), és tartalmazza mindazokat az ünnepeket és szertartásokat, amelyeket az év január-szeptember közötti szakaszában a Cohors XX Palmyrenorum Durában állomásozó katonái megtartottak. A szertartások egy része a római pantheon isteneihez (leginkább Iuppiter [Optimus Maximus], Iuno, Minerva, Mars [Pater], Hercules), illetve Róma városához és ünnepeihez kapcsolódnak (*dies natalis urbis Romae*, *Saturnalia*, *Vestalia* stb.), míg néhányuk a köztársaság koráig visszavezethető, kifejezetten katonai jellegű esemény (*sacramentum*,⁷ *honestia missio*). Azonban a felsorolt 41 ünnepből 27 egyértelműen a császárkultuszhoz köthető: ezek például a fontos dátumok, születésnapok, uralomra kerülés napja (*dies natalis*, *dies imperii*); az uralkodóra tett eskük, fogadalmak (pl. *nuncupatio votorum*, minden évben január 3-án), valamint a császárhoz kapcsolódó istenek, *geniusok* tisztelete (*Disciplina*, *Fortuna* és *Victoria*)⁸ leggyakrabban (*RIB* 2092; *ILS* 3810; *CIL* 3.11082).⁹ Érdemes megemlíteni, hogy nem csupán a regnáló császár és a dinasztia szempontjából fontos évfordulókat ünnepelték meg – a *Feriale* elkészítésekor pl. a Severusok mellett az Antoninusok, sőt a Iulius-Claudius-dinasztia legjelentősebbnek tartott uralkodóiról is rendre megemlékeztek. Egyéb, leginkább epigraphiai források alátámasztják, hogy a katonák igencsak komolyan vették az uralkodó kultuszának rituáléit, tehát a szertartások ezen sora vélhetően több mint pusztá formáság, amellyel a katonák hűségét és ideológiai háttérét igyekeztek elmélyíteni.¹⁰ A III–IV. század folyamán egyre fontosabbá vált az uralkodó szerepe – személyes jelenléte vagy megszemélyesítése valamilyen formában – a különböző katonai szertartásokon, a hűségesküttől kezdve a zászlószenteléseken keresztül egészen az alakulatoknak adományozott nevekig és titulusokig. Vegetius a IV. század végén már keresztény kontextusban ír a hűségeskürről (*sacramentum*), ám ő is a császár szerepét hangsúlyozza, mint aki az isteni hatalom földi letéteményese, a legnagyobb tekintély, akit minden

⁶ Eredeti szövegét és angol fordítását közli Helgeland: „Roman Army Religion,” 1481–1488. Vö. Beard–North–Price: *Religions of Rome*, Vol. 2. 3,5; illetve Vol. 1, 324–328.

⁷ Lásd Helgeland: „Roman Army Religion,” 1478–1480; Stoll: „Religions of the Armies,” 453–457; a késő római katonai szertartásokról általában Mark Hebblewhite: *The Emperor and the Roman Army*, 140–169.

⁸ *Victoria* szerepéről az uralkodó (katonai) reprezentációjában lásd Hebblewhite: *The Emperor*, 37–39; Erika Manders: *Coining Images of Power*, 77–87.

⁹ Az uralkodói *numenekről* és *geniusokról* lásd Duncan Fishwick: *The Imperial Cult in the Latin West*, 375–396.

¹⁰ Duncan Fishwick: „Soldier and emperor,” 63–72. (A *Feriale* kontextusáról és a császárkultusz katonai környezetben történő megnyilvánulási formáiról.)

katoná köteles hűségesen szolgálni, így teljesítve be Isten akaratát (Vegetius: *Epitoma rei militaris* 2. 5).¹¹

Ugyanez figyelhető meg korszakunkban a római katonaságra annyira jellemző „jelvénykultusz” esetében is.¹² A *vexillum* és az *aquila*,¹³ az adott alakulat zászlaja, illetve a *legiót* szimbolizáló sas-szobor tisztelete, a birodalmi kultuszban betöltött identitásteremtő szerepe a császárkorban állandó: *genius*nak¹⁴ számítanak, minden szertartáson ott a helyük, esküt tesznek rájuk; egykori hordozóikat pedig (*signifer*, *aquilifer*) még a síremlékeiken is ezekkel a fontos kultikus szimbólumokkal szokták ábrázolni (pl. *CIL* 13.6901; 13.6898).¹⁵ Egyre jelentősebbé válik az uralkodói *imago* szerepe: azé a *signum*é, amely a császárt szimbolizálja – ez részt vesz minden hivatalos szertartáson, és van saját hordozója (*imaginifer*. pl. Marcus Aurelius Diogenes, *RIB* 521, Chester, Kr. u. III. század közepe).¹⁶ Az *imago* most már a sas-jelvényen is szerepelhet, mint azt például I. Constantinus diadalívének egyik oszlopán, illetve az ő és fiai érméin¹⁷ (pl. *RIC* VIII 20, B) is láthatjuk. Jelentősége oly nagy, hogy a sas-jelvényhez hasonlóan az *imago*t is a *legio* első *cohors*a védelmezi (Vegetius: *Epitoma rei militaris* 2. 6).¹⁸ Szintén Constantinushoz köthető az új birodalmi lobogó, a *labarum* bevezetése: bár általában a keresztény szimbólumait (pl. *christogram*) szokták kiemelni, ez a jelvény mindenekelőtt a császári autoritást hirdette, az uralkodó(k), illetve családtagjai(k) szerepeltetésével (Eusebius: *Vita Constantini* 1. 31; *XR RIC* VII, 19).¹⁹ A IV. században a császár ábrázolása, megjelenése gyakorivá válik

¹¹ Helgeland: *Roman Army Religion*, 1479. Az áldozatbemutató tiltásáról és a rituálék krisztianizációjáról lásd Beard–North–Price: *Religions of Rome*, Vol. 1, 369–375.

¹² Stoll „Religions of the Armies,” 457–464; Helgeland: *Roman Army Religion*, 1473–1478; Hebblewhite: *The Emperor*, 180–205; Shean: *Soldiering for God*, 44–55.

¹³ Az *aquila* uralkodói szimbólumként is egyre népszerűbb: Maxentius császár Rómában megtalált koronázási ékszerai közé tartozott egy hegyikristály *globusszal* díszített jogar, aminek a tetején eredetileg egy sas-figura foglalt helyet (Római Nemzeti Múzeum, Palatinus.) Egy lapis lazuliból készült, egykor feltételezhetően hasonló funkciót betöltő sas-gemmat a Walters Art Museum gyűjteményében őriznek (Acc. Num.: 42.1406).

¹⁴ A *genius*ok kultuszáról a római hadseregben lásd Michael P. Speidel – Alexandra Dimitrova-Milčeva: „The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity.” Hildegard Temporini – Wolfgang Haase, eds.: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)*. II. 16. 2. W. de Gruyter, Berlin – New York, 1978, 1542–1555, ezen belül 1542–1551.

¹⁵ Időnként lóháton is: ennek egyik legszebb késő antik példája, egy márvány sírsztélé az észak-szerbiai Šidből került elő. (Ma a Petrović-Vesić gyűjtemény részeként Németországban őrzik.)

¹⁶ Az *imago* és a *genius legionis* principátus-kori szerepéről: Raffaele D’Amato: *Roman Standards*, 26–29; Fishwick: *The Imperial Cult*, 532–540.

¹⁷ Vö. Andrea Babuin: „Standards and Insignia,” 44, 47.

¹⁸ Fishwick: *The Imperial Cult*, 534.

¹⁹ A *labarum*ról és a Krisztus-jelvények hatalmi szimbólum-szerepéről a korszakban lásd pl. Alföldi András: „Nagy Konstantin megtérése,” 20–24; Babuin: „Standards and insignia,” 7–11; Hebblewhite: *The Emperor*, 187–189; és Ildar Garipzanov: *Graphic Signs of Authority*, 50–80, illetve 81–106.

a katonai felszerelésen, ruházaton; különösen, ha a katonáknak szánt ajándékról, adományról (*largitio*) van szó, például övveretek vagy ruhakapcsok²⁰ formájában. A diocletianusi, majd constantinusi pénzreform során bevezetett új érmetípusok, különösen a rendkívül értékálló, szinte színarany *solidus* is a korszakban kialakult császári ikonográfiát használta.²¹ Az uralkodót gyakran láthatjuk katonai kontextusban, győztes hadvezérként, Fortuna vagy Victoria istennők kíséretében (pl. RIC VII, 101; RIC VIII, 25; RIC IX, 35C), még akkor is, ha az adott győzelmekhez személyesen semmi köze nem volt, mint például a harmadik érmén szereplő, csatatereket közismerten kerülő Honorius esetében.²² A császár egyre inkább minden tekintély és hatalom forrásaként tűnik fel, így alattvalóinak minden dicsősége, összes győzelme is őt illeti. Azokra az uralkodókra pedig, akik valóban felmutattak hadvezéri képességeket, valamivel elnézőbben tekintettek a kortársak és a későbbi antik utókor: jó példa erre a vallási nézetei és intézkedései miatt már a maga korában is megosztó személyiség, Flavius Claudius Iulianus császár, akit ellenben szinte egyöntetűen a „férfias” uralkodó megtestesítőjének tartottak a IV–VI. században.²³

Habár a *Notitia dignitatum* a birodalmi bürokrácia úgymond „civil” szegmensét is reprezentálja, a kor sajátosságai miatt mégis a fentiekben bemutatott „katonai” valóságához köthető – ha egyáltalán van értelme ilyenfajta megkülönböztetésnek egy, mentalitása terén homogén vezetői réteg tekintetében. A *Feriale* példáján keresztül is láthatjuk, hogy a vallási ünnepek – és különösképpen a császárkultuszhoz, az uralkodó személyéhez kapcsolódó szertartások és szimbólumok – esetében már a principátus idején sem volt szignifikáns különbség a katonai és civil populáció (állami) vallásgyakorlása között. Sőt, ifjabb Plinius egyes, Bithynia *legatus*aként Traianus császárnak írott leveleiből (pl. *Epistulae* 10.52f.; 100f.; 102f.) tudjuk, hogy a legfontosabb szertartásokon, például az éves *nuncupatio votorum*on a katonák és a provincia lakosai gyakran együtt vettek részt. Ahogyan Stoll fogalmaz: az uralkodókultusz lehetett az egyik kapocs az adott provincia lakossága és a hadsereg között.²⁴

²⁰ *Fibulák*on különösen gyakran találkozunk az uralkodó(k) apró portréival a IV–V. században: Felix Romulianából, Singidunumból és Viminaciumból is került elő ilyen, többségük ma a belgrádi Szerb Nemzeti Múzeum és a požarevacai múzeum gyűjteményeiben található. Vö. Ellen Swift: *The End of the Western Roman Empire*, 32–35.

²¹ Az érméken megjelenő császári reprezentáció kommunikációs szerepéről, illetve a császár katonai funkciójának, bajtárs-voltának (*commilito*) III. századi felértékelődéséről: Manders: *Coining Images of Power*, 33–37, 69–77; Hebblewhite: *The Emperor*, 8–27.

²² Akit a híres Anicius Petronius Probus consuli diptichonon (Kr. u. 406) is teljes vértben, harci díszben ábrázolva láthatunk. (Aostai katedrális, Kincstármúzeum, *CIL* V, 6836.) A császár mint a férfiúi *virtus* megtestesítője: Michael E. Stewart: *The Soldier's Life*, 61–71, 91; Hebblewhite: *The Emperor*, 33–36.

²³ Lásd Stewart: *The Soldier's Life*, 112–130.

²⁴ Stoll: „Religions of the Armies,” 457.

Ugyanakkor a katonacsászárok korában induló, végső formáját valószínűleg Diocletianus, majd I. Constantinus, illetve II. Constantius udvarában elnyerő „udvari militarizmus”²⁵ hatása tetten érhető minden, a Kr. u. IV–V. századi államigazgatási²⁶ és jogalkotási dokumentum, így a *Notitia dignitatum* esetében is, kiváltképpen az olyan szimbolikus motívumokon keresztül, mint amilyen a katonai hierarchia külsőségeinek, jelképeinek civil analógiája vagy éppen a – motívumrendszerét tekintve jelentős részében katonai eredetű – késő római császárkultusz egyetemes jellege, attribútumai.²⁷ Joggal feltételezhetjük, hogy a birodalmi hivatalviselő elit számára a kései antikvitás uralkodókultusza – éppen rendíthetetlen, állandó és egyetemes volta miatt – azonnal felismerhető, általános eszköztárral és motívumrendszerrel rendelkezett, melynek elemei jelentős részben a kései köztársaságkor és a principátus hadvezér-, illetve uralkodó-kultuszából eredtek.

Miután felvázoltuk a kultusztörténeti hátteret, rátérhetünk fő témakörünkre, vagyis a *Notitia* képi anyagának vallástudományi vonatkozásaira. Ehhez mindenképp előtte érdemes röviden bemutatni forrásunk történeti kontextusát. Ez a maga műfajában a tárgyalt korszakban egyedülálló államigazgatási kézikönyv lényegében a civil és katonai közigazgatás hivatalainak, különböző tisztségviselőinek hierarchiáját és feladatkörét tartotta nyilván. Mai formájában nem „pillanatfelvétel,” keletkezése pontosan nem datálható, ám valószínű, hogy a napjainkban ismert másolatok eredetije nagyjából Kr. u. 395–400 körül íródott, és egészen a 420-as évekig használatban maradt, időnként kiegészítve, aktualizálva.²⁸ A Theodosius-dinasztia államigazgatási viszonyainak tükréként értéke vitathatatlan, irodalmi, esztétikai szempontból viszont – „katonás,” sematikus nyelvezetének és monoton, listaszerű felsorolásainak hála – a latin nyelv forrásaként nem annyira jelentős.²⁹

Tudományos körökben általános az egyetértés a tekintetben, hogy mind a *Notitia* fennmaradt szövege, mind az illusztrációi autentikusak; utóbbiak Kr. u. V. századi művészettörténeti párhuzamai ismertek.³⁰ Az írott szöveg és a (sokszor szintén

²⁵ Itt elsősorban a külsőségekre – például ruházat, kiegészítők stb. – gondolunk, és nem arra a jelenségre, ami különösen a Nyugatrómai Birodalomban vált jellemzővé I. Theodosius halála után. (Lásd pl. Jones: *The Later Roman Empire*, 182–192, 221–224, 341–344.) A katonai arisztokráciáról: Stewart: *The Soldier's Life*, 78–90. A római hatalom, autoritás és státusz általános, tárgyi szimbólumairól: Swift: *The End of the Western Roman Empire*, 45–56.

²⁶ A késő római kormányzat legjobb összefoglalását talán még mindig A. H. M. Jonesnál találjuk (Jones: *The Later Roman Empire*, 321–365.) Lásd még a centralizációról és a bürokrácia szerepéről: Christopher Kelly: *Ruling the Later Roman Empire*, 186–193.

²⁷ Uo., 203–231. (A császári hatalom jellemzői a kései antikvitás korában.)

²⁸ Lásd az 1. jegyzetet.

²⁹ A *Notitiáról* általában lásd Borhy: *Notitia*, XVII–XXIV; Berger: *The Insignia*, XVII–XXVI.

³⁰ Borhy: *Notitia*, XXV; Berger: *The Insignia*, 142–167. Vö. Brenk: „*Notitia dignitatum*,” 114–120. A pajzsszimbólumok ábrázolásainak hitelességét illetően lásd Réfi Oszkó: „*Providentia Augusti?*,” 68–69.

szöveges elemeket is tartalmazó) illusztrációk összefüggése nagyon szoros: értelmezésük kizárólag együtt lehetséges.³¹ Bár a napjainkban számon tartott kéziratos és nyomtatott változatok egytől-egyig a XV–XVI. században készültek, forrásuk ugyanaz az elveszett, Karoling-kori másolat, amely a *Codex Spirensis*ben maradt fenn egészen a kora újkorig.³² A forráselemzésnél jelen tanulmányban a *Notitia* öt különböző, XV–XVI. századi kéziratára és egy ősnymotatványra támaszkodunk. Ezek a müncheni („W”), az oxfordi („O”) a párizsi („P”) és a két vatikáni („V1” és „V2”) kódex;³³ valamint a Hieronymus Frobenius bázeli műhelyében 1552-ben készült ősnymotatvány (ún. Gelenius-nyomtatvány).³⁴ Mindezt azért tartjuk fontosnak megemlíteni, mert az uralkodókultusz motívumainak elemzésekor elsősorban a mű ábrázolásainak szimbolikus nyelvezetét kell megvizsgálnunk.

Jelenlegi ismereteink alapján a *Notitia* szövege jóformán teljes mértékben nélkülöz minden vallásra, vallásgyakorlásra tett utalást. A listák, felsorolások nem tartalmaznak vallásos, papi funkciókat, hivatalokat – még az éppen ebben az időszakban egyeduralkodóvá váló, hivatalos államvallássá tett kereszténységhez kapcsolódókat sem!³⁵ A *sacer*, *sacra*, *sacrum* jelző megjelenik ugyan egyes hivatalok neveiben,³⁶ ám ezek mind az uralkodó személyéhez legjobban köthető, „privát” intézmények, így vélhetően inkább tartoznak a késő római császárkultuszhoz, mint bármilyen egyéb vallási tradícióhoz (ND Or. I.9–19; Occ. I.8–17).³⁷

Általánosságban elmondható, hogy a szöveget kísérő illusztrációk mondanivalója tartalmasabb, szimbólumrendszere mélyebb, mint a szövegé. Beilleszthető abba a ceremóniális, erősen ritualizált közegbe, amelyben az államélet, a bíraskodás zajlik ebben a korszakban; amely szakralizálja a saját vizuális önreprezentációját. A *Notitia* ebben az értelemben összevethető Iohannes Lydus *De magistratibus*ával, melyet pontosan az tesz nehézkes olvasmánnyá, hogy tisztán szövegesen próbálja leírni, amit a *Notitia* képileg ábrázol. Ezek az ábrázolások valóban mindenkor kapcsolódnak

³¹ Lásd Borhy: *Notitia*, XLIV. A *Notitia* illusztrációiról, képi szimbolikájáról általában: Uo. XXV–XLIV; Berger: *The Insignia*, 24–141. A képek és feliratok összefüggéséről lásd még uo., XVIII–XXI, 107–108 (görög és latin szavak, rövidítések a képmezőben); 168–170.

³² Borhy: *Notitia*, XXV; XLV–XLIX; Berger: *The Insignia*, 1–18.

³³ W: Bayerische Staatsbibliothek, Clm 10291; O: Bodleian Library, MS. Canon. Misc. 378; P: Bibliothèque Nationale de France, latin ms. 9661; V1: Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. lat. 157; V2: Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3715.

³⁴ Borhy: *Notitia*, XLIX–LIV; 1–165 (a teljes Gelenius-nyomtatvány); Berger: *The Insignia*, 20–23.

³⁵ A kereszténység államvallássá tételéről és a püspökök udvari szerepéről a IV–V. században lásd O’Hara: *An Assessment*, 178–196. Vö. Jones: *The Later Roman Empire*, 874–881, 933–937; Beard–North–Price: *Religions of Rome*, Vol. 1, 364–388.

³⁶ A *sacer* fogalom római értelmezéséről lásd Thomas Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, 32–33.

³⁷ Borhy: *Notitia*, XL. A *sacer* jelző ellentmondásos voltáról és a uralkodókultuszban betöltött korai szerepéről l. Fishwick 1991, 436–445.

a szöveghez, kiegészítve azt; nem egy esetben címkékkal, feliratokkal is ellátták őket a jobb megértés érdekében. Például a *comes sacrarum largitionum* hivatalát az általa – vagyis személyén keresztül a császár által – adományozott ajándékokkal (*largitiones*) illusztrálták – úgy, hogy még a különböző, más forrásokból ismert ajándéktípusok, pl. a ruhatük (*fibulae*), övveretek, sportolóknak adományozott arany pálma- vagy babérlevelek is felismerhetőek –, de a biztonság kedvéért a kép közepén, a kincshegyek felett a *LARGITIONES* felirat is olvasható (ND Or. XIII; Occ. XI.).

Két, vallástörténeti szempontból értelmezhető területet fedezhetünk fel a *Notitia dignitatum* illusztrációinak vizsgálata során: a provincia-perszonifikációkat és a császárkultusz felismerhető szimbólumait. Előbbiekről elmondható, hogy rendelkeznek mindazokkal az attribútumokkal, amelyekkel a klasszikus művészetben ábrázolni szokták őket (*corona muralis*, *nimbus* vagy *gloria*, *cornucopia*, az adott területre jellemző termékek, a gazdagságot és bőséget szimbolizáló arany, búza). Például *Africa* megismerlése *chiton*t és *himation*t visel, dicsfény ragyog a feje körül, és a tartomány fő termékét reprezentáló búzakalászatokat tart kezeiben (ND Occ. XVIII). A figurák öltözéke, megjelenése a kézíratos változatokban többé-kevésbé „korhű;” csak az S. Gelenius-féle, 1552-es nyomtatott kiadásban cserélték fel a viseletüket XVI. századira.³⁸

A uralkodókultusz motívumaival találkozhatunk a leggyakrabban a forrásban felsorolt *insignium*ok elemzése során. Katonai kontextusban meg kell említeni a keleti birodalomrészt „kadétiskolájának,” illetve udvari testőr- és tisztképző hivatala vezetőinek (*comes domesticorum equitum* és *comes domesticorum peditum*) fejezetét (ND Or. XV). Itt tűnik fel a dokumentumban pajzsos (*clipeus*?) szereplő császárportré (*genius*ok-tartotta táblán, illetve körben), amely jó példája lehet az uralkodóhoz kötődő, magas presztízssű alakulatok esetében jelen lévő császárkultusz.³⁹ Ezt támasztja alá például az ugyanebből az időszakból származó, Stilicho személyét ábrázoló Monza-diptychon, ahol a *magister militum* pajzsán ugyanilyen *imago imperatoris*t találunk; továbbá régészeti leletek – például hagymagombos fibulák⁴⁰ – is bizonyítják a császárportrékkal díszített vérték, pajzsok és ruházati elemek létezését. Ugyanakkor nem kizárólag az uralkodó környezetéhez tartozó alakulatok jelvényein jelent meg a császári *imago*: használata sokkal általánosabb lehetett, ahogy azt a reguláris alakulatok pajzs-szimbólumai is tükrözik, pl. a *Sagittarii Iuniores Galliciani* (ND. Or. V. 55).⁴¹

³⁸ Borhy: *Notitia*, XXXV–XXXVI; és uő. 2005. 81–84; Berger: *The Insignia*, 37–39.

³⁹ Borhy: *Notitia*, XXXIV; Berger: *The Insignia*, 77–79. A késő római pajzsokról és a *Notitiáról* lásd D’Amato – Negin: *Decorated Roman Armour*, 246–253.

⁴⁰ Swift: *The End of the Western Roman Empire*, 35. Gyakran a *largitio* része, ám többnyire feliratok díszítik, lásd pl. Barbara Deppert-Lippitz: „A Late Antique Crossbow Fibula,” 46–52. (Lásd még a 20. jegyzetet.)

⁴¹ A pajzsjelvényeken megjelenő császárportrékról és az uralkodói hatalom szimbólumairól lásd Réfi Oszkó: „Providentia Augusti?,” 68–76.

Nem katonai viszonylatban az első ábrázolás-csoport az uralkodói portréké (*imagines*), amelyek a különböző tisztségek és hivatalok attribútumai között feltüntetett kinevezési okmánytípusokon (*codicillus, epistola, liber mandatorum*) jelennek meg leginkább azonosítható formában. A *codicillus*ok⁴² eredeti, régészeti leletekkel is alátámasztott IV–V. századi formája – két összekapcsolt elefántcsont-lap, gyakran nemesfém díszítéssel – a kéziratos változatokban felismerhető. Több díszítési mintával is találkozhatunk; közös jellemzőjük, hogy a borítólap közepén a császár vagy császárok portréi szerepelnek *imago clipeata* formájában. Általánosságban elmondható, hogy jobbára a legfontosabb hivatalokat betöltő, legmagasabb rangú tisztségviselők (*vir illustris*) kinevezési okmányait díszíti a császár képmása, talán ezzel is kifejezve a nagyobb legitimációt, felhatalmazást illetve a császár személyéhez kötődő erősebb kapcsolatot – továbbá azt aényt, hogy minden világi hatalom az uralkodótól származik.⁴³ A legnagyobb presztízsű címekkel járó kinevezési okmányokat rendre ceremoniális formában prezentálja a *Notitia*: terítővel letakart asztalon, két meggyújtott gyertya közé helyezve. Ebben az elrendezésben nem nehéz felismernünk egy oltárt, ahol az uralkodói képmás a császár *genius*aként jelenik meg, hasonló külsőségek között, mint amilyenekkel az uralkodó publikus kultuszában találkozhatunk (pl. a *lares* tiszteleténél).⁴⁴ A gyertyatartókat különösen fontos megemlíteni, mert azok jelenléte ebben a formában egyértelműen rituális tartalommal ruházza fel ezeket az ábrázolásokat.⁴⁵

Hasonlóan fontos *insignium*nak tekinthetjük a hatalmi jelvények között megjelenő úgynevezett „kép-állványt” (*theca*), amely többnyire a legmagasabb, általában civil, adminisztratív és bírói jogkörrel rendelkező tisztségek illusztrációin szerepel (például ND Or. III, XX–XXVI; Occ. II, XVIII, XX.).⁴⁶ A IV–V. századi kép-állványokkal mind írott forrásokban (pl. Iohannes Lydus: *De magistratibus* 2. 14, 1–2; 3. 21, 4. és 31, 23–26), mind képi ábrázolásokon, régészeti leleteken találkozhatunk (utóbbi legjobb példái talán a consuli diptichonok, amelyeken nagyon gyakran szerepel – ilyen a Berlinben őrzött Probianus-diptichon vagy a darmstadti Astyrius-diptichon),⁴⁷ formájuk, külalakjuk pedig teljes mértékben megegyezik a *Notitiában* ábrázoltakkal, így nincs okunk kételkedni utóbbiak hitelességében. A *theca* minden esetben feltünteti a császárok mellképeit (itt valószínűleg Arcadiusét és Honoriusét), és gyakran egyéb

⁴² Lásd Berger: *The Insignia*, 175–183.

⁴³ Borhy: *Notitia*, XXVI–XXVII. A császárportré sokszínű, részben vallási szerepéről és értelmezéséről lásd Berger: *The Insignia*, 26–34.

⁴⁴ A császári *genius*okról és a *lares* császárkori tiszteletének eredetéről lásd Gradel: *Emperor Worship*, 113–139; Beard–North–Price: *Religions of Rome*, Vol. 1, 184–186, 207–208.

⁴⁵ Fishwick 1991, 539, 563–568.

⁴⁶ A *theca*ról általában: Berger: *The Insignia*, 184–190.

⁴⁷ Lásd Cecilia Olovsdotter: „Representing consulship,” 103 (Astyrius); Deppert-Lippitz: „A Late Antique Crossbow Fibula,” 61 (Probianus).

kellékek (íróeszközök, tintatartó) is felismerhetőek rajta. Ez a tárgytypus egyes vélemények szerint a bírói döntésekkel, illetve azok írásba foglalásával lehetett összefüggésben, legitimálva a császár nevében eljáró főhivatalnok döntőbírói, jogalkalmazói és hivatalos dokumentum-kibocsátó jogköreit.⁴⁸ Arról, hogy a császári (mell)szobor legitimációs erővel bírt, és jelen kellett lennie az uralkodó tekintélyét és jóváhagyását szimbolizáló, rendelkezünk Kr. u. 400 körül született forrással (Severianos: *De creatione mundi* 5. 5).⁴⁹

A császári reprezentáció legfeltűnőbb példája, amelyet a *Notitia Dignitatum*ban találhatunk, az úgynevezett „összekötő-fejezethez” kapcsolódik, amely jelen kutatás szempontjából különleges figyelemre tarthat igényt, ezért a következőkben a szövegrészlet egy lehetséges fordítását szeretnénk prezentálni. A latin szöveg átírásához Borhy László kiadását vettük alapul.⁵⁰

Divina Providentia

Virtus / Scientia rei militaris / Auctoritas / Felicitas [A kép négy sarkában, az ábrázolások fölé írva]⁵¹

FL(oreas)<<.>> / VAL(e) / CO(n)S(ularis?) <<TRL>> / IUSS(u)<<I>>
D(omini) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / VAL(e) / CO(n)S(ularis?) <<TRL>> / IUSS(u)<<I>>
D(omini) (A kinevezési okmányba írva)

⁴⁸ Borhy: *Notitia*, XXVII–XXVIII; Berger: *The Insignia*, 32–34.

⁴⁹ A császári hatalom képi-képzőművészeti projekciójáról lásd Jáš Elsner: *Imperial Rome and Christian Triumph*, 53–87. Vö. Berger: *The Insignia*, 27–28.

⁵⁰ Borhy: *Notitia*, LXXXVI–LVXXXVIII.

⁵¹ S. Gelenius felcserélte a „Virtus”-t a (nála) „Scie(n)tia rei militaris”-szal – mivel az eredeti kéziratokban a „Virtus” szerepel előbb, és jelen tanulmány nem kizárólag az 1552-es nyomtatott kiadást veszi alapul, ennyi változtatást eszközöltünk a Borhy-féle, Geleniuson alapuló átíraton. Vö. Borhy: *Notitia*, 81. (ND Or. XLV, 1–2.)

FL(oreas)<<.;>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A ki-
nevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / VAL(e) / CO(n)S(ularis?) <<TRL>> / IUSS(u)<<I>>
D(omini) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A ki-
nevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A ki-
nevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A ki-
nevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / VAL(e) / CO(n)S(ularis?) <<TRL>> / IUSS(u)<<I>>
D(omini) (A kinevezési okmányba írva)⁵²

Divina Electio

Vernus / Aestas / Autumnus / Hiems (A kép négy sarkában, az ábrázolások
fölé írva)

FL(oreas)<<.;>> / VAL(e) / CO(n)S(ularis?) <<TRL>> / IUSS(u)<<I>>
D(omini) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A ki-
nevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A ki-
nevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A ki-
nevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.;>> / VAL(e) / CO(n)S(ularis?) <<TRL>> / IUSS(u)<<I>>
D(omini) (A kinevezési okmányba írva)

⁵² ND Or. XLV, 1–16.

FL(oreas)<<.>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / VAL(e) / CO(n)S(ularis?) <<TRL>> / IUSS(u)<<I>> D(omini) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / IN(ter) ALL(ectos) / COM(ites) ORD(inis) / PR(imi) (A kinevezési okmányba írva)

FL(oreas)<<.>> / VAL(e) / CO(n)S(ularis?) <<TRL>> / IUSS(u)<<I>> D(omini) (A kinevezési okmányba írva)⁵³

Jelen átírás az S. Gelenius-féle 1552-es nyomtatott kiadást követi, az 51. jegyzetben jelzett változtatást leszámítva. Egyes apróbb eltérések megfigyelhetők a különböző kéziratok és nyomtatott változatok között, de ezek jelentősége az esetek többségében elenyésző. Példának okáért, a „C” (Pietro Donato-féle, 1436-os) kéziratban az oldalak „címei,” vagyis a „Divina Providentia” és „Divina Electio” sorok hiányoznak – ez mindenképpen komoly eltérésnek számít, amit szükséges jelezni. Ellenben a kinevezési okmányok ábrázolásának különbségei, a felirattal ellátott és üres példányok sorrendje látszólag nem rendelkezik semmilyen megragadható tartalommal. Elképzelhető, sőt valószínűsíthető, hogy a *Notitia dignitatum* összeállításának idejében, a korabeli államigazgatást ismerő szerkesztők és a dokumentum használói számára minden egyes, ezen a két oldalon feltüntetett irat elhelyezkedése, sorrendje és külalakja jelentéssel bír; ám a rendelkezésre álló másolatok alapján véleményünk szerint ez az eredeti többletjelentés már nem rekonstruálható, így erre itt és most nem is teszünk kísérletet. A fordításban a címek sorrendjét a Gelenius-féle átíratból kölcsönöztük, elhelyezkedésüket, az *armariumban* elfoglalt pozíciójukat viszont a régebbi kéziratok, mindenekelőtt a „C” (Bodleian Library, MS. Canon.Misc.378) és a vatikáni kódex (MS. Barb.lat.157) alapján állítottuk össze.

⁵³ ND Or. XLV, 17–33.

Fordítási javaslatunk:

Isteni Előrelátás

Bátorság / Jártasság a hadtudományban / Tekintély / Sikeresség (A kép négy sarkában, az ábrázolások fölé írva)

Vi. Er. Ht. U. Par. = Virágozz erőben és egészségben, helytartó, urunk parancsára! (A kinevezési okmányokra írva) (4x)

Vi. K. Els. R. VI. Sr. = Virágozz a kísérek első rendjének válogatott sorában! (A kinevezési okmányokra írva) (7x)

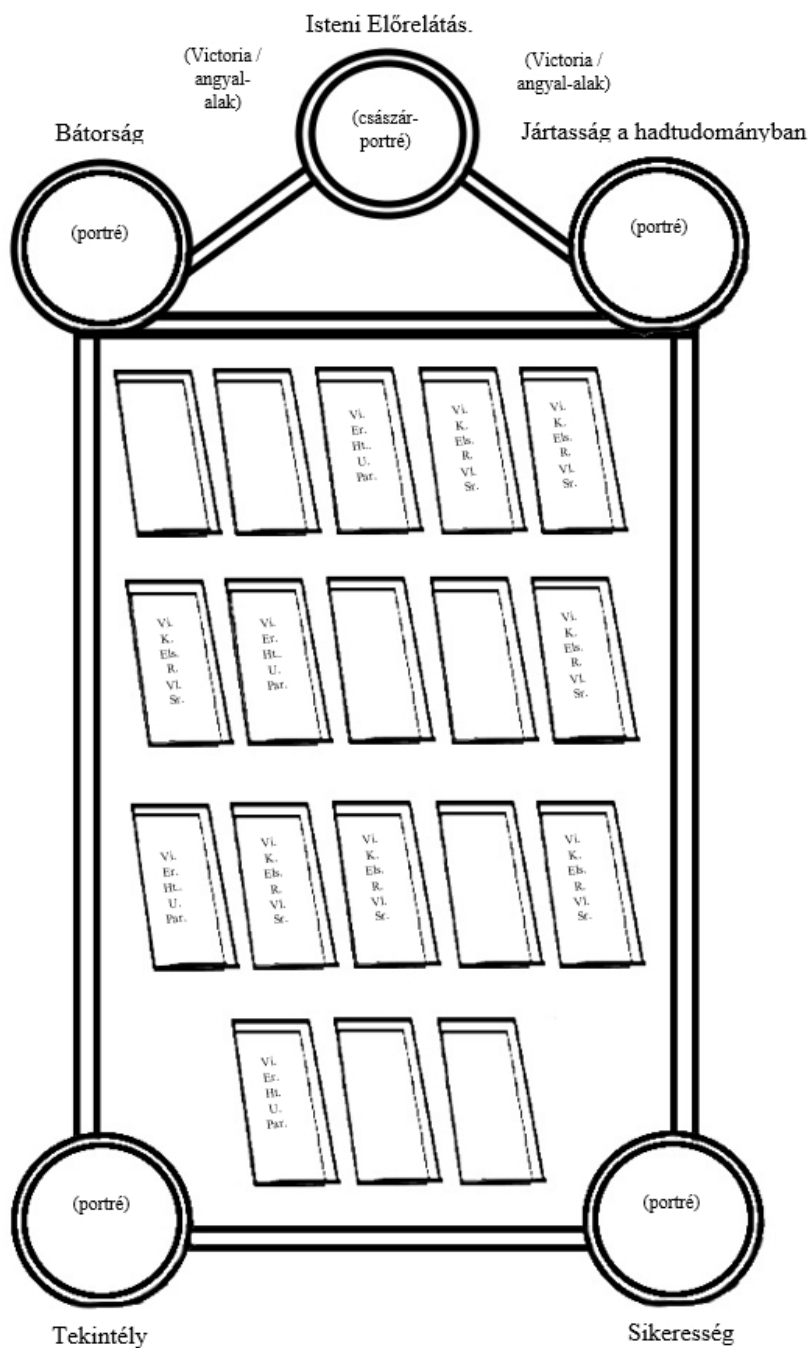
Isteni Kiválasztás

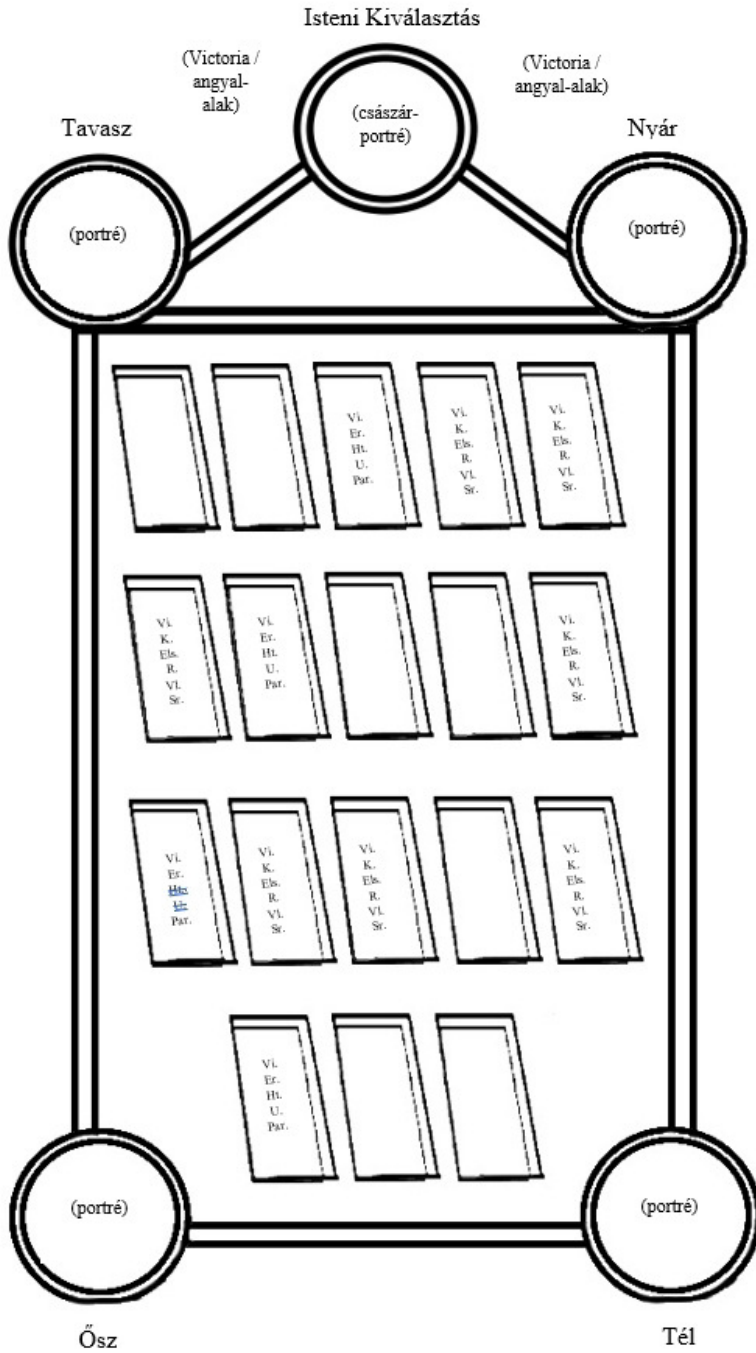
Tavaszi / Nyár / Ősz / Tél (A kép négy sarkában, az ábrázolások fölé írva)

Vi. Er. Ht. U. Par. = Virágozz erőben és egészségben, helytartó, urunk parancsára! (A kinevezési okmányokra írva) (4x)

Vi. K. Els. R. VI. Sr. = Virágozz a kísérek első rendjének válogatott sorában! (A kinevezési okmányokra írva) (7x)

Ugyanez a *Notitia* eredeti illusztrációjának formájában, egy allegorikus *armarium*-ba helyezve:

Kíséreljük meg értelmezni forrásunkat! Formálisan a keleti birodalomrészt tárgyaló fejezetekhez tartozik (ND Or. XLV), ám feltehetjük, hogy eredetileg is a dokumentum közepén foglalt helyet, funkciója pedig az, hogy összekapcsolja és bizonyos módon összefoglalja, kontextusba helyezze a *Notitia dignitatumot*. A két folió az „Isteni előrelátás” vagy „Isteni gondviselés” (*Divina providentia*), illetve az „Isteni kiválasztás” (*Divina electio*) címeket viseli, utalva az uralkodó törvényhozó és adminisztrátori funkcióinak isteni voltára.⁵⁴ Lehetett dedikáció, amely egyszerre tekinti a mű szimbolikus szerzőjének és az ajánlás célzottjának a császár személyét. A központi képműben egy nyitott könyvszekrény (*armarium*) két oldalát láthatjuk, benne a különböző kinevezési okmányokkal. Ez utalhat magára a *Notitiára* vagy az azt kibocsátó hivatalra (*sacra scrinia*), de lehet a birodalmi adminisztráció, és így az egész Római Birodalom hivatali szervezetének allegorikus ábrázolása is, méghozzá megszentelt környezetben.⁵⁵ Utóbbi koncepciót támaszthatja alá a szignifikáns császári jelenlét: mindkét oldalon az *armarium* csúcsában medalionszerű császárportrét találunk (*imago clipeata*), amelyet két szárnyas Victoria tart – ennyire egyértelműen szakrális kontextusban sehol másutt nem láthatunk császár-ábrázolást a *Notitiában*. A *Divina providentia*-oldal sarkaiban a vezetői (császári) gondviselés négy fő erényének: a bátorságnak, a hadtudományban való jártasságnak, a tekintélynek és a sikerességnek a perszifikációját találjuk (*Virtus, Scientia rei militaris, Auctoritas, Felicitas*), amelyekről már Cicero is értekezett a kései köztársaságkorban (*De imperio Cn. Pompei* 10). Az első kettő medalionja hajszálnyival nagyobb méretűnek tűnik, mint az oldal alján látható két portréé: ez akár arra is utalhat, hogy az uralkodó harci(as) erényei fontosabbak, mint a polgári szerepéhez kötődők.⁵⁶ Ezeket a fogalmakat sokféleképpen fordíthatjuk, hiszen mindegyik több jelentéssel bír, és még az összes felsorolásával sem jutunk sokkal közelebb ahhoz, hogy meghatározzuk, miként is viszonyultak hozzájuk a rómaiak. Jelen fordítás esetében a császár személyének és a hatalom természetének kontextusához leginkább kapcsolható, más források alapján is kikövetkeztethető értelmezéseket vettük alapul.

A *Virtus* általánosabb értelemben lehetne „Erényesség” vagy „Kiválóság”, hiszen mindezekkel rendelkeznie kell a császárnak; de több jel utal arra, hogy ebben a korszakban az uralkodó harctéri és vezetői kvalitásait, azon belül is kifejezetten a bátorságát jelentette.⁵⁷ A *Scientia rei militaris* fordítása magától értetődik. Az *Auctoritas* e helyen történő szerepeltetésében logikus az uralkodói tekintély

⁵⁴ Lásd Berger: *The Insignia*, 134–136.

⁵⁵ A késő antik *armarium*-ábrázolások általános jellemzője, hogy a Szentírás tárolójaként, amolyan „könyvtartó oltár” formájában tüntetik fel a bútordarabot. Berger: *The Insignia*, 135.

⁵⁶ Az erények részletes leírásáért lásd Berger: *The Insignia*, 136–138.

⁵⁷ Lásd Hebblewhite: *The Emperor*, 34–36. Vö. Stewart: *The Soldier's Life*, 64–69.

perszonifikációját látnunk.⁵⁸ *Felicitas* esetében⁵⁹ gondolhatunk a (Jó)szerencse istennőjére, akinek a megítélése mindig pozitív – szemben a sokszor rosszindulatúnak (*mala Fortuna*, Cicero: *Tusculanae disputationes* 5. 8) és kiszámíthatatlannak tartott *Fortunával*, aki az arpinumi *homo novus* szerint – Theophrastos *Kallisthenéséből* idézve – az életet igazgatja a bölcsesség helyett. („*Vitam regit fortuna, non sapientia.*” *Tusc. disp.* 5. 9, 25.) Az istennő alakja *Felicitas Augusta* formában szinte a kezdetektől része a császárkultusznak mint az uralkodó egyik legfontosabb védőistene.⁶⁰ Ugyanakkor a *felix* jelző vagy titulus még régebbi múltra tekint vissza, hiszen már Sulla és Caesar is használta,⁶¹ és a *pius* jelző mellett állandó tartozéka maradt a császári titulaturának, amint arról feliratok és pénzérmék sokasága tanúskodik. Azonban a kései antikvitás korában, különösen a *Notitia* elkészülte idején, amikor a kereszténység térhódítása (legalábbis a császári udvar tekintetében) teljessé vált, feltételezhetjük, hogy *Felicitas* – akinek figurája ekkorra eltűnt a pénzveretekről és a császári reprezentáció egyéb felületeiről – hiába szerepel itt megszemélyesített formában, karaktere közelebb áll az elvont *felicitas*-fogalom (boldogság, boldogulás, termékenység, siker, szerencse) perszonifikált leképezéséhez, és az uralkodó kontextusában többet jelent a „pogány” Szerencse-istennő felidézésénél: ezért javasoljuk az általánosabb „Sikeresség” fordítást, amely fogalom a rómaiak számára amúgy is mindig bírt egyfajta transzcendens vetülettel, még azután is, hogy a *Felicitas*- és egyéb perszonifikációk eltűntek az ábrázolásokról.⁶²

A *Divina electio*-oldalón az *armarium* tükörképét láthatjuk, annyi különbséggel, hogy itt az erények helyett a négy évszak megszemélyesített ábrázolása (*Vernus, Aestas, Autumnus, Hiems*) szerepel. Az évszak-ábrázolások a hivatalos római művészet részét képezték legalábbis Augustus kora óta, a *Pax Romana*, az általános béke, biztonság, a Birodalom virágzásának és a császár állandó hatalmának szimbólumaiként (lásd pl. *Ara Pacis*, Septimius Severus és I. Constantinus római diadalívei, érmék,

⁵⁸ A római *auctoritas* fogalmáról: Garipzanov: *Graphic Signs of Authority*, 11–12. (Amely kifejezést azután legkésőbb az V. század végétől egyre inkább az egyház hatalmának leírására használják, élesen elkülönülve a világi hatalom – *potestas* – fogalmától; lásd uo., 319.) Vö. Berger: *The Insignia*, 137–138.

⁵⁹ A fogalom eredetéről és késő köztársaságkori értelmezéséről lásd Thomas Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, 30–31.

⁶⁰ Különösen gyakran láthatjuk II–III. századi érméken, mint például Valerianus egyik ismertebb *aureus*-án (RIC V 34), de a 300-as év után szinte teljesen eltűnik, leszámítva I. Iulianus némileg anakronisztikus „FELICITAS TEMPORUM”-vereteit (RIC 2).

⁶¹ Lásd Beard–North–Price: *Religions of Rome*, Vol. 1, 140–149; Vol. 2. 9.1a, b és c, valamint 9.2a és b. Vö. Hahn: „Virtus és Fortuna,” 674. Iulius Casearral kapcsolatban I. Gradel: *Emperor Worship*, 54–72.

⁶² A „klasszikus” *Felicitas*-értelmezés megannyi aspektusáról és a császárkultuszban betöltött, általános boldogságot és (dinasztikus) stabilitást hirdető szerepéről a III. században lásd Manders: *Coining Images of Power*, 193–199. Vö. Hebblewhite: *The Emperor*, 46–47. (*Felicitas* késő antik-keresztény kontextusban); Olovdotter: „Representing consulship,” 103 (és uo. 18. jegyzet), 120: *felicitas*, mint az uralkodó (hadi) sikeressége, „győzedelmessége.”

medalionok stb.). Ahogy Borhy László fogalmaz: „A késő római korszakban allegorikus jelentést hordoznak az évszak-perszonifikációk, és pontosan ebben az összefüggésben jelennek meg a *Notitia dignitatum*ban, ahol is a megingathatatlan és örökkön örökké fennálló hatalom szimbólumaként nyernek értelmet.”⁶³ Hasonló példája ugyanennek az izraeli Beth Alpha VI. századi zsinagógájában talált padlómozaik, ahol az évszakokat Sol és a csillagjegyek ábrázolásával együtt egy, a világmindenséget jelképező körben láthatjuk. *Felicitas* feltüntetése az előző oldalon talán ehhez – a „korok boldogsága,” *Felicitas temporum* koncepcióhoz – is köthető, amely a folytonos megújulás, regeneráció szimbólumaként fontos toposznak számít a késő antik közgondolkodásban.⁶⁴ Az uralkodó isteni eredetű bölcsessége a tisztségviselők, hivatalnokok kiválasztásának terén is, ahogyan az évszakok folytonos körforgása, örökkévaló.⁶⁵ Érdekesség, hogy a klasszikus antikvitás hagyományától eltérően az évszakok ábrázolása immár sematikus: csak az Ősz és a Tél őrzött meg valamit eredeti jegyeiből (sapka) – a Gelenius-nyomtatvány esetében viszont Autumnus, vagyis Ősz visel csak fejedőt, a másik három évszak perszonifikációja szinte teljesen megegyezik.⁶⁶ Nem tudhatjuk, hogy vajon a IX. századi másoló hibázott-e (minden fennmaradt példányban így szerepel), vagy már a kései antikvitás idején alkotó szerző sem volt tisztában az évszak-ábrázolások ikonográfiájával.

A kinevezési okmányok feliratainak fordításakor igyekeztünk hasonló rövidítési formulát használni, mint a latin eredeti esetében az egykori szerző. Ezek a feliratok – császári jókívánások vagy utasítások – a *Notitia* más oldalain is megjelennek, általában az alacsonyabb vagy közepes beosztásokat viselő hivatalnokok okmányain olvashatóak. Két legjellemzőbb, az összekötő fejezetben fellelhető formájuk:

„FL / INTALL / COMORD / PR,” vagyis kiegészítve Fl(oreas) / int(er) all(ectos) / com(ites) ord(inis) / pr(im)i, amit így fordíthatunk: „Virágozz a kísérek első rendjének válogatott sorában!”⁶⁷ Ezt rövidíthetjük például úgy, hogy „Vi. K. Els. R. VI. Sr.,” amely fentebb is szerepel. Illetve a másik itt megjelenő típus:

„FL / VAL / COS / IUSS / D,” vagyis Fl(oreas) / val(e) / co(n)s(ularis) / iuss(u) D(omini), amelyet ekképpen fordíthatunk: „Virágozz erőben és egészségben, helytartó, urunk parancsára!”, rövidítve: „Vi. Er. Ht. U. Par.” Ez utóbbi típus nagyon

⁶³ Borhy: *Notitia*, XLIII.

⁶⁴ Olovsdotter: „Representing consulship,” 114 (és uo. 64. jegyzet).

⁶⁵ Berger: *The Insignia*, 139.

⁶⁶ A Vatikáni Könyvtár kéziratában (MS. Barb.lat.157) az Ősz alakja egy tipikus késő antik *pileus pannonicus*-fejedőt visel, a Tél attribútumai viszont megegyeznek a többi másolattal.

⁶⁷ A késő antik *comes*, vagyis „kísérő” esetében fontos elkerülni az anakronisztikus „gróf” illetve a szintén középkori, leginkább magyar kontextusban értelmezhető „ispán” kifejezések használatát – főleg, mert a titulushoz pontosan ismerjük a korabeli jelentését. Vö. Jones: *The Later Roman Empire*, 333–336.

népszerű, többféle változatban is feltűnik a *Notitia libri mandatorum*ain.⁶⁸ Ezek és az ezekhez hasonló formulák többféle jelentést hordozhatnak: azon túl, hogy az uralkodói – és rajta keresztül az isteni – legitimitást garantálják a titulus viselőjének, ennél ezoterikusabb tartalommal is bírhattak. Egyes értelmezések szerint tekinthetjük őket egyfajta invokációnak, a császári *genius* megszólításának, amely akár mágikus tartalommal, apotropaikus, védelmező funkcióval is bírhatott.⁶⁹ Amennyiben elfogadjuk, hogy az uralkodói *imagó*nak tulajdoníthattak ilyen erőt, akkor joggal vélelmezhetjük, hogy a bizonyos kinevezési okmányokon a képmás helyét elfoglaló feliratra is hasonlóképpen tekintettek a kortársak.

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy ez a fejezet tükrözi legjobban a Római Birodalom egységébe és örökkévalóságába vetett hitet, valamint a dominátus korában kialakuló uralkodó-kultuszt az általunk tárgyalt forrásban.⁷⁰ Az önmaga egyetemességét és örökkévalóságát hirdető császár részben a despotikus kelet, részben a kereszténység és a római birodalmi tudat tradícióit egyesíti; szimbólumai, attribútumai nem hagynak kétséget afelől, hogy isteni képességekkel rendelkezik (*divina providentia, electio*), így döntéseinek legitimitását földi halandó nem kérdőjelezheti meg. Avagy, keresztény értelmezésben: az Isten általi gondviselés és kiválasztottság az, amely szuverenitással ruhazza fel az uralkodót, és szakrális legitimitációt biztosít a döntései számára. Minden, a *Notitiá*ban feltüntetett hivatali vezetőt az uralkodó nevezett ki; hatalmuk tőle, így közvetett módon az isteni hatalomból ered. Ez a fajta hatalom-konceptió antik gyökerekkel is rendelkezik, és *Sol Invictus* kultuszához éppúgy kapcsolható, mint a jelentős részben ezekre az alapokra épülő keresztény „Krisztus helytartója” (*vicarius Christi*) és „a világ bírója” (*arbiter mundi*) uralkodó-felfogáshoz, amely a Kr. u. V–VI. században kristályosodott ki a római – a nyugati utóállamokat is magában foglaló – gondolatvilágban.

A császár rendkívül erős kultikus szerepe – szinte az egyetlen szentség, emberfeletti hatalom, amelyre a *Notitia* utal –, amelynek egyéb megnyilvánulási formáit is megtalálhatjuk a forrásban (például a *sacra* kifejezés személyével kapcsolatos használata; a képmását viselő okmányok két gyertya közé helyezett, letakart, oltárszerű asztalon történő bemutatása stb.), nem csupán a kései antikvitás uralkodói propagandájának ügyes fogása. Valódi, őszinte hitvallás ez a császári tekintély szent és sérthetetlen, isteni volta mellett; és ez az isteni hatalom, gondviselés az uralkodó személyében ölt test, aki ennek segítségével tartja kézben és irányítja bölcsen az államot.⁷¹

⁶⁸ Vö. Borhy: *Notitia*, XXXVIII–XXXIX; Berger: *The Insignia*, 191–195.

⁶⁹ A *floreas* kifejezés erősen emlékeztet például a korszakban apotropaikus invokációként népszerű *vivas* ígére, l. Garipzanov: *Graphic Signs of Authority*, 216–223. A keresztény szimbólumok apotropaikus funkcióiról lásd uo. 54–65, 99–105 és 223–235.

⁷⁰ Borhy: *Notitia*, XLII–XLIV.

⁷¹ Vö. Berger: *The Insignia*, 139–141.

Nem maradt más hátra, mint hogy kísérletet tegyünk a bevezetőben említett kérdések megválaszolására. Véleményünk szerint a *Notitia dignitatum*, noha nem kifejezetten vallási, kultikus kérdésekkel foglalkozó dokumentum, vallás- és kultusz-történeti szempontból is vizsgálható. Jelen tanulmány már csak terjedelme okán sem vállalkozhatott ennél átfogóbb elemzésére, ám remélhetőleg felkelti az érdeklődést a témakörhöz kapcsolódó további kutatások iránt. Érdeemes lenne például szemügyre venni, hogyan változik a császár tisztelete a Theodosius utáni korszakban? Miféle átmenet működik a pogány és a keresztény uralkodókultusz között szimbólumok, értékfogalmak tekintetében? Milyen pogány fogalmak krisztianizálódnak a korban (*felicitas*, *auctoritas* stb); hogyan használnak föl alapvetően pogány fogalmakat a keresztény uralkodó kultuszának körülbástyázására? Kétségtelen, hogy van valamiféle fejlődés a császárkultuszban, amelyről a maga módján a *Notitia dignitatum* is tudósít. A dokumentum rengeteg szállal kötődik a mindenkori császár személyéhez, maga az uralkodó pedig az általunk tárgyalt, úgymond „dinasztikus” korszakban (a Constantinus-, majd a Theodosius-dinasztia tartós uralma idején) egyre nagyobb szakrális jelentőségre tett szert, bevett és birodalomszerte évszázadok óta általánosan ismert kultusszal rendelkezett, így ennek egyfajta lenyomatát, dokumentációját a *Notitiában* is megtalálhatjuk; és – bizonyos fenntartásokkal ugyan, de – tekinthetjük a római államvallás és azon belül a birodalmi császárkultusz forrásának ezt az egyedülálló okmányt.

BIBLIOGRÁFIA

NOTITIA DIGNITATUM-KÉZIRATOK

- München („W”), Bayerische Staatsbibliothek, Clm 10291.
 Oxford („O”), Bodleian Library, MS. Canon. Misc. 378.
 Párizs („P”), Bibliothèque nationale de France, latin ms. 9661.
 Vatikán („V1”), Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. lat. 157.
 Vatikán („V2”), Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3715.
 S. Gelenius-nyomtatvány (Hieronymus Frobenius, Bazel, 1552). Faksimile kiadás, Borhy László, *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora*, 1–165. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 2003.

SZAKIRODALOM

- Alföldi András: „Nagy Konstantin megtérése.” Uő.: *Keresztény császárok, pogány Róma*. Attraktor, Mária-besnyő, 2017 (1942), 5–61.
 Babuin, Andrea: „Standards and insignia of Byzantium.” *Byzantion LXXI* (2001). Bruxelles, 2001.
 Beard, Mary – North, John – Price, Simon: *Religions of Rome. Vols. 1–2*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

- Berger, Pamela C.: *The insignia of the Notitia Dignitatum. A Contribution to the Study of Late Antique Manuscripts*. Garland, New York – London, 1981.
- Borhy László, szerk.: *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora*. Budapest, Pytheas Könyvmanufaktúra, 2003.
- Borhy László: „Provincia-perszonifikációk, provincia-térképek és erődábrázolások a Notitia Dignitatumban.” *Ókor* IV. évf. 1–2. szám (2005), 81–84.
- Brenk, Beat: „Notitia dignitatum.” Garipzanov, Ildar H. – Goodson, Caroline – Maguire, Henry, eds.: *Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Brepols, Turnhout, 2017, 109–124.
- Campbell, J. B.: *The Emperor and the Roman Army*. Clarendon Press, Oxford, 1984.
- D’Amato, Raffaele: *Roman Standards & Standard-Bearers (1): 112 BC–AD 192*. Osprey Publishing, Oxford, 2018.
- D’Amato, Raffaele – Negin, Andrey Evgenevich: *Decorated Roman Armour. From the Ages of the Kings to the Death of Justinian the Great*. Pen & Sword Books, Barnsley, 2017.
- Deppert-Lippitz, Barbara: „A Late Antique Crossbow Fibula in The Metropolitan Museum of Art.” *Metropolitan Museum Journal* Vol. 35 (2000). Brepols / The Metropolitan Museum of Art, Turnhout – New York, 2000. 39–70.
- Elsner, Jás: *Imperial Rome and Christian Triumph: The Art of the Roman Empire AD 100–450*. Oxford University Press, Oxford – New York, 1998.
- Fishwick, Duncan: *The Imperial Cult in the Latin West. Vol. II, 1*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln, 1991.
- Fishwick, Duncan: „Soldier and emperor.” Uő.: *Cult, Ritual, Divinity and Belief in the Roman World*. Routledge, London – New York, 2016, 63–72.
- Garipzanov, Ildar: *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300–900*. Oxford University Press, Oxford – New York, 2018.
- Gradel, Ittai: *Emperor Worship and Roman Religion*. Clarendon Press, Oxford, 2002.
- Hahn István: „Virtus és Fortuna. Szükségszerűség vagy véletlen az ókori történelemszemléletben.” *Világosság* 11. évf. (1970), 11, 669–676.
- Hebblewhite, Mark: *The Emperor and the Roman Army in the Later Roman Empire, AD 235–395*. Routledge, London – New York, 2017.
- Helgeland, John: „Roman Army Religion.” Temporini, Hildegard – Haase, Wolfgang, eds.: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW). II. 16. 2*. W. de Gruyter, Berlin – New York, 1978, 1470–1506.
- Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey. Vols. I–II*. Basil Blackwell, Oxford, 1964.
- Kelly, Christopher: *Ruling the Later Roman Empire*. Belknap Press, Cambridge, MA – London, 2004.
- Köves-Zulauf, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Telosz Kiadó, Budapest, 2009 (1995). (E-book változat.)
- Manders, Erika: *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284*. Brill, Leiden – Boston, 2012.
- O’Hara, Ruth: *An Assessment of the Notitia Dignitatum as a Historical Source for the Late Roman Bureaucracy*. Doktori disszertáció. Kézirat. Department of Ancient Classics, National University of Ireland. Maynooth, 2013.
- Olovsson, Cecilia: „Representing consulship. On the concept and meanings of the consular diptychs.” *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome (OpAthRom)* 4 (2011). Stockholm, 99–123.

- Réfi Oszkó Dániel: „*Providentia Augusti?* – Az uralkodói hatalom képi szimbolikája a későrómai katonai alakulatjelvényeken a *Notitia Dignitatum* tükrében.” Bene Ildikó et al., szerk.: *Fenntartható tudomány. Hagyomány és újrahaznosítás a felvilágosodás előtt.* Reciti, Budapest, 2020, 63–82.
- RIC VII = Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G., eds.: *The Roman Imperial Coinage Vol. VII.* Spink & Son, London, 1966.
- RIC VIII = Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G., eds.: *The Roman Imperial Coinage Vol. VIII.* Spink & Son, London, 1981.
- RIC IX = Mattingly, Harold – Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G., eds.: *The Roman Imperial Coinage Vol. IX.* Spink & Son, London, 1951.
- RIC X = Carson, R. A. G. – Kent, J. P. C. – Burnett, A. M., eds.: *The Roman Imperial Coinage Vol. X.* Spink & Son, London, 1994.
- Seeck, Otto: *Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum.* Weidmann, Berlin, 1876.
- Shean, John F.: *Soldiering for God. Christianity and the Roman Army.* Brill, Leiden – Boston, 2010.
- Speidel, Michael P. – Dimitrova-Milčeva, Alexandra: „The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity.” Temporini, Hildegard – Haase, Wolfgang, eds.: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW). II. 16. 2.* W. de Gruyter, Berlin – New York, 1978, 1542–1555.
- Stewart, Michael E.: *The Soldier’s Life: Martial Virtues and Manly Romanitas in the Early Byzantine Empire.* Kismet Press, Leeds, 2016.
- Stoll, Oliver: „Religions of the Armies.” Erdkamp, Paul, ed.: *A Companion to the Roman Army.* Chichester – Malden – Oxford, 2011, 451–476.
- Swift, Ellen: *The End of the Western Roman Empire. An Archaeological Investigation.* Tempus Books, Stroud, 2000.
- Treadgold, Warren: *Byzantium and Its Army.* Stanford University Press, Stanford, 1995.